

Мамка Г. М.,

кандидат юридичних наук,
професор кафедри кримінального права та кримінології
Університету державної фіскальної служби України

ГЕНЕЗИС ТА СУЧАСНИЙ СТАН ДОКТРИНИ ЗАСАД (ПРИНЦИПІВ) У ЗАГАЛЬНІЙ ТЕОРІЇ ПРАВА, ТЕОРІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ ТА ЮРИДИЧНІЙ НАУЦІ

Анотація. Стаття присвячена з'ясуванню генезису та сучасного стану доктрини засад (принципів) у загальній теорії права, теорії кримінального процесу та юридичній науці. Встановлено, що з самого початку свого виникнення принципи кримінального процесуального права існують як модифіковані та пристосовані до правової сфери деякі загальносоціальні принципи, що перебувають у діалектичній єдності. Головними джерелами цих принципів є політика, економіка, мораль, ідеологія, соціальне життя, юридична практика.

Ключові слова: принципи права, засади кримінального провадження, мораль, політика, економіка, ідеологія, юридична практика у механізмі формування засад кримінального провадження.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Як відомо, принципи права є найважливішою юридичною категорією, що виступає з'єднувальним ланцюжком між філософською та юридично-догматичною інтерпретаціями права. Принципи безпосередньо відображають сутність права, розкривають та конкретизують його загальне поняття, формулюють загальні напрями, за якими повинно здійснюватися та розвиватись нормативне врегулювання суспільних відносин.

Проблема принципів є однією із центральних у науці кримінального процесу. Як справедливо зазначала Т.М. Добровольська, якщо ми хочемо дізнатися, яким є кримінальний процес певної держави, ми повинні встановити, якими є принципи, що визначають зміст цього процесу [1, с. 5].

Чинний КПК України, на відміну від КПК України 1960 року, містить окрему главу (глава 2), в якій перераховані засади, що лежать в основі змісту та форми кримінального провадження (ст. 7), а також визначає у загальному виді їх зміст (ст. 8–29). Загальні засади кримінального провадження у своїй основі співзвучні із нормами Конституції України, які визначають сутність взаємовідносин людини і громадянина з державою (її органами та посадовими особами), закріплюють права, свободи та обов'язки людини і громадянина у таких взаємовідносинах, встановлюють основи організації та діяльності правоохоронних і правозахисних органів, суду та визначають основні засади (принципи) судочинства, зокрема в кримінальному провадженні.

Загальні засади кримінального провадження пов'язані між собою, підпорядковані чіткій логіці і створюють єдину ієрархічну систему, в якій порушення будь-якої однієї засади неминуче призводить до порушення й інших, зокрема принципів-максимумів, до яких відносять засади верховенства права та законності [2, с. 38–39].

Слід визнати, що усі визначені та визнані теорією права загальноправові принципи і, зокрема ті, що закріплені в Конституції України, знаходять свій прояв в усіх галузях права, у тому числі в сфері кримінального процесуального права, однак діють у кожній із них зі специфікою [3, с. 47–50].

Враховуючи дискусійність питань, пов'язаних із системою засад (принципів) кримінального процесу, їх класифікацією, специфікою дії загальноправових і процесуальних принципів у сфері кримінального провадження, дослідження генезису та сучасного стану доктрини засад кримінального провадження видається необхідним і актуальним.

Ступінь розробленості теми. Принципам права загалом, як і кримінального процесуального права зокрема, приділяється достатньо уваги у навчальній та науковій літературі. У теорії, науці кримінального процесу ця проблематика постійно висвітлюється у відповідних розділах підручників і навчальних посібників, присвячених їй і окремі монографічні дослідження (зокрема, С. А. Альперта, А. В. Гриненка, Ю. М. Грошевого, А. Я. Дубинського, Т. М. Добровольської, П. М. Давидова, І. Л. Зінченка, Г. К. Кожевнікова, А. В. Кочури, О. П. Кучинської, Л. М. Лобойка, В. Т. Маляренко, М. А. Маркуш, М. М. Михеєнка, В. Т. Нора, В. О. Попелюшка, В. М. Тертишника, О. Л. Ципкіна, В. П. Шибіка, М. Л. Якуба та ін.), а також наукові конференції. Однак варто визнати, що ці різнобічні зусилля до цього часу не призвели до формування у вітчизняній науці кримінального процесу загальновизнаного уявлення про засади (принципи) кримінального процесуального права, їх сутність і систему, про дію основоположних загальноправових принципів у сфері кримінального провадження тощо.

Окрім того, окремі питання, що були досліджені з урахуванням положень та практики застосування КПК України 1960 року, на цей час втратили актуальність і практичну значущість, і відповідно, потребують нового наукового осмислення.

Метою цієї статті є з'ясування генезису та сучасного стану доктрини засад (принципів) у загальній теорії права, теорії кримінального процесу та юридичній науці.

Виклад основного матеріалу. Насамперед, варто зауважити, що протягом усього періоду розвитку доктрини принципів права, у тому числі і кримінального процесуального права, як і на сучасному етапі, можна зустріти декілька варіантів термінологічного позначення тих вихідних положень, основ, які є базовими для права загалом і окремих його галузей зокрема. Йдеться, перш за все, про використання термінів «принцип» і «засада», відмінності між якими, як у нормативно-правових текстах, так і в юридичній літературі, пояснюються вкрай рідко.

Самі поняття «засада», «принцип» мають декілька визначень. Так, у Великому тлумачному словнику української мови наводяться такі інтерпретації цих слів: 1) вихідне положення,

основний закон якої-небудь науки, теорії, наукової системи, напрямку та інше; 2) особливість, правило або спосіб, покладені в основу створення, здійснення або діяльності чого-небудь; 3) переконання, норма, правило, яким хто-небудь керується в житті, поведінці; 4) основа чогось; те головне, на чому ґрунтується, базується що-небудь; вихідне, головне положення, принцип; основа світогляду, правило поведінки [4, с. 891]. У філософському значенні принцип є першопочатком, тим, що лежить в основі певної сукупності фактів, теорії, науки [5, с. 519]. Схоже визначення поняттю «принцип» дає логіка, в якій під принципом розуміють першооснову, основне положення, вихідний пункт, передумову якої-небудь теорії, концепції [6, с. 477].

Виходячи з цього, у такому значенні поняття «засада» є синонімом поняття «принцип».

Саме у такому варіанті зазвичай використовуються зазначені терміни у текстах нормативно-правових актів, зокрема й КПК України, та юридичній літературі.

Так, у ст. 7 КПК України йдеться про загальні засади кримінального провадження, а вже у ст. 8 КПК України одна із загальних засад – верховенство права, іменується принципом.

Зважаючи на те, що у загальній теорії права більш ustalеним є використання терміну «принцип», при дослідженні генезису та сучасного стану доктрини принципів (засад) у загальній теорії права та юридичній науці, використовуватимемо саме його.

Безумовно, будь-які принципи, у тому числі і принципи права, є продуктом людської діяльності, результатом якої вони виступають і інтереси якої вони задовольняють. Принципи є соціальними явищами, як за джерелом виникнення, так і за змістом: їх виникнення зумовлюється потребами суспільного розвитку і у них відображаються закономірності суспільного життя. Без урахування таких істотних моментів неможливо пояснити і зрозуміти те особливе значення принципів для послідовного узгодження людської діяльності з вимогами об'єктивних соціальних закономірностей [7, с. 92–93]. Усе це у повній мірі стосується і принципів права – специфічного прояву певної частини загальносоціальних принципів у правовій системі, а відповідно, і засад кримінального процесуального права, як частини принципів права, що регулює специфічний вид державно-правової діяльності.

Питання правових засад загалом, як і засад кримінального провадження зокрема, мають глибокі історичні коріння.

Свого часу Платон, Арістотель та інші давньогрецькі філософи створили логіко-гносеологічне вчення про ідеї, вважаючи, що ідеальна держава та справедливі закони можливі за умови найбільш повного втілення ідей у земному, політичному та правовому житті [8, с. 411–412].

Варто зазначити, що окрім суто філософського обґрунтування вчення про засади (принципи) права, багато правознавців глибоко досліджували і правову сторону питання, зокрема і засад (принципів) кримінального процесу.

Західноєвропейські юристи середньовіччя, продовжуючи традиції давньогрецької філософії, зробили спробу синтезувати норми на більш високому рівні, а засади (принципи) об'єднати у цільну систему права (*corpus juris*). При цьому вони використовували римські правила (*regulae*) в якості універсально справедливих незалежних засад (принципів). Це значно збагатило вчення про засади (принципи) права, оскільки з цього моменту вони стали вважатись приписами, що наділені нормативним змістом.

Так, В. Случевський яскраво та метафорично продемонстрував значення засад (принципів) у судовій діяльності. Як писав автор, шляхом довгого історичного розвитку сучасний кримінальний процес базується на принципах, що належать до різних формацій його утворення. Ці принципи пронизують усі моменти його руху; нерідко суддя не зміг би вирішити процесуальний казус, що трапився йому на шляху, та вийти із складного становища, в яке його ставлять недоліки та прогалини закону, якби не існувало їх, вони відіграють для судді роль маяків, які освітлюють йому шлях [9, с. 215–217].

Питання, що стосуються визначення засад (принципів), розкриття їх змісту, розглядали в своїх працях М. В. Духовской, С. В. Познишев, М. М. Розін, С. І. Вікторський, Д. Г. Тальберг, І. Я. Фойницький та інші дослідники. Разом із тим, варто зауважити, що засади (принципи), які ними розглядались, не були об'єднані в єдину логічну систему і у переважній своїй більшості стосувались лише судової діяльності.

Після революції 1917 року кримінальний процес, а відповідно, і його наукове забезпечення, зазнали значних змін. Наукові розробки того періоду характеризуються суто практичною спрямованістю та відсутністю глибоких теоретичних пошуків. Серйозним недоліком науки того періоду слід визнати тотальне заперечення досягнень філософії та юриспруденції минулих років. Вітчизняне право фактично було усунене від світового історичного джерела, а усі демократичні засади (принципи) по суті були замінені «революційною доцільністю».

Так, зокрема, висловлювались позиції про чужорідність презумпції невинуватості вітчизняному праву. Будучи прибічником такого підходу, С. О. Голунський писав, що усякі презумпції, якими б вони не були, є спробою створення абстрактної істини, відірваної від конкретних обставин справи. Усякі презумпції неминуче вносять у процес елементи формалізму, штовхають суд на те, аби замість подолання труднощів дослідження того чи іншого питання йти шляхом найменшого супротиву, схилитись до наперед підготовленого рішення [10, с. 60].

Разом із тим, у цей період виходять у світ роботи відомих юристів, в яких системі принципів відводиться особливе місце і роль у досягненні мети кримінального процесу, визначаються перспективи розвитку правової науки у цьому напрямі (це, зокрема праці М. С. Строговича, М. Л. Якуба, М. О. Чельцова та ін.).

Водночас, доводиться визнати, що більшість досліджень того часу представляла собою суто теоретичні пошуки, що мали опосередковане відношення до проблем правотворчості та правозастосування. Це було обумовлене поставленим перед юридичною наукою завданням необхідності обґрунтування доцільності чинного законодавства і тим самим підтвердження ефективності державного керівництва.

Надалі (у другій половині XX ст.) у теорії та науці кримінального процесу розвивається напрям щодо забезпечення практичної реалізації принципів кримінального процесуального права (зокрема, у працях С. А. Альперта, Ю. М. Грошевого, Т. М. Добровольської, О. С. Коблікова та ін.).

Після прийняття Конституції СРСР 1977 року з'явилося багато публікацій, присвячених проблематиці втілення конституційних положень у кримінальний процес. У роботах С. А. Альперта, І. Я. Дюрягіна, Ц. М. Каз, В. П. Нажимова, М. М. Михеєнко, Я. О. Мотовіловкера, І. Л. Петрухіна, В. М. Савицького, Ю. І. Стецовського, М. С. Строговича та інших авторів піднімалися питання нормативного вираження та реалізації як окремих принципів, так і їх системи загалом.

Із прийняттям у 1996 році Конституції України розпочався новий етап розвитку вітчизняної науки кримінального процесу. З цього моменту зусилля вітчизняних науковців були спрямовані на приведення діючого галузевого законодавства у відповідність із вимогами Основного закону та міжнародними стандартами в галузі прав і свобод людини.

У науковій літературі з'явилося багато публікацій, що орієнтували вітчизняного законодавця на світову судову практику та норми міжнародного права. Все частіше висловлювались пропозиції щодо закріплення у тексті нового КПК України (про необхідність прийняття якого йшлося у Концепції судово-правової реформи 1992 року) принципів кримінального процесу у виді цілісної системи норм-приписів, а також розробки окремих норм, які б забезпечували позитивну реалізацію цих принципів під час кримінального провадження.

Окрім цього, засади (принципи) кримінального процесу та питання їх реалізації на різних стадіях кримінального провадження стали предметом значної кількості дисертаційних досліджень (зокрема, В. П. Божьєва, Ю. М. Грошевого, О. П. Гуляєва, А. Я. Дубинського, О. В. Капліної, Л. М. Карнеєвої, З. Ф. Ковриги, В. М. Корнукова, О. П. Кучинської, Л. М. Лобойка, В. З. Лукашевича, В. Т. Маляренка, М. А. Маркуш, В. В. Навроцької, В. В. Назарова, В. Т. Нора, Р. Д. Рахунова, В. М. Тертишника, В. Я. Чеканова, П. С. Елькінд, О. Г. Яновської та ін.).

Не втрачає тематика засад (принципів) кримінального процесу своєї актуальності і сьогодні. У чинному КПК України наявні позитивні зрушення у питанні нормативного врегулювання засад кримінального провадження, адже, на відміну від КПК України 1960 року, чинний КПК України присвятив їм окрему главу (глава 2), об'єднавши у ній 22 засади, які на думку законодавця є загальними засадами кримінального провадження.

Водночас, було б неправильним вважати, що усі питання нормативного врегулювання та практичного застосування принципів права у сфері кримінального провадження на сьогодні вичерпані. Це підтверджується й тим, що вже за матеріалами чинного КПК України та практики застосування його положень захищені ряд дисертацій, виконані монографії, в яких проблемні питання нормативного врегулювання засад кримінального провадження, їх практичної реалізації на тому чи іншому етапі здійснення кримінальної процесуальної діяльності або при прийнятті окремих процесуальних рішень стали предметом наукових досліджень.

Це, зокрема, роботи О. Г. Дехтяр («Засада безпосередності дослідження показань, речей і документів та її реалізація у кримінальному провадженні», 2014 р.), Г. М. Куцкір («Засада недоторканності права власності: поняття, зміст і реалізація у кримінальному провадженні», 2015 р.), М. А. Костенко («Рівність перед законом і судом як засада кримінального провадження», 2015 р.), О. В. Білоуса («Засада недоторканності житла чи іншого володіння особи у досудовому кримінальному провадженні», 2015 р.), Н. С. Моргун («Засада недоторканності права власності у досудовому кримінальному провадженні», 2015 р.), Д. А. Пешого («Засада законності та її забезпечення у досудовому кримінальному провадженні», 2016 р.), К. Є. Лисенкової («Принцип змагальності сторін у досудовому кримінальному провадженні», 2016 р.), О. П. Трохлюка («Реалізація засади забезпечення доведення винуватості в кримінальному процесі Україні», 2017 р.) та ін.

Розглядаючи питання генезису принципів кримінального процесуального права, необхідно вказати і на особливу роль

і місце в їх створенні моралі, політики, економіки, ідеології, юридичної практики.

Загальновідомо, що історично право виникає значно пізніше від моралі. При цьому такі моральні категорії, як добро, зло, честь, совість, гідність, справедливість тощо, органічно вплітаються у правові норми, стають основними критеріями (принципами) належної поведінки учасників правовідносин.

Зрозуміло, що названі принципи не абстрактні, у кожному історичному епоху вони набували конкретного змісту, що детермінувався умовами життя суспільства. Але у правових норм і принципів є ще одна специфічна форма буття, вони набувають офіційного виразу в системі нормативно-правових актів. Моральні норми і принципи зафіксовані в моральних поняттях і свідомості, а тому вони більш незалежні, багатоваріантні, не мають фіксованої форми [7, с. 92–93].

Орієнтування держави на інтереси соціуму закономірно тягне за собою формування та послідовну реалізацію соціальної державної політики, до якої відносять і політику правову, зокрема й у сфері кримінальної юстиції.

У сфері кримінального провадження політика держави не лише відіграє важливу роль при формуванні та ухваленні відповідних законів, а й повинна забезпечувати так зване «політичне прогнозування». Зокрема, слід враховувати, яким чином прийняття того чи іншого рішення у сфері кримінальної процесуальної політики може вплинути на інші сфери державної політики та суспільного життя.

Крім цього, слід враховувати, що кримінальна процесуальна політика не є політикою суто внутрішньою. Кримінальна процесуальна діяльність та міжнародні відносини держави є взаємообумовленими.

Так, міжнародне співробітництво у сфері кримінального провадження (розділ IX КПК України) регулює основні питання надання правової допомоги у кримінальному провадженні, здійснення екстрадиції тощо. Така діяльність має зовнішньополітичний, міжнародний характер і потребує додаткового врегулювання шляхом підписання міжнародних договорів і угод.

Громадяни та суспільство прагнуть не стільки боротьби із небезпекою, скільки захисту, тобто безпеки. Таким чином, кримінальна процесуальна політика повинна орієнтуватися на призначення та завдання кримінального провадження захищати особу, суспільство та державу не тільки від кримінальних правопорушень, а від їхніх негативних наслідків, забезпечувати баланс особистих і державних інтересів під час здійснення кримінального провадження.

Економічні фактори формування права, його засад проглядаються, насамперед, через принцип приватної власності, який поступово стає найважливішою ідеєю права. Власність оголошується природним правом людини, джерелом його волі і рівності з іншими людьми. При цьому органічний зв'язок між юридичною формою і власністю проглядається протягом усієї історії їх існування.

У сучасному кримінальному провадженні недоторканності права власності визначена як одна із загальних засад (ст. 16 КПК України). Ця засада детально регулюється і низкою міжнародних нормативних актів, які підписала та ратифікувала Україна (Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та ін.).

Ідеологія також є витокком принципів права, оскільки будь-які розумні дії людини переслідують певну мету, а ідеологія – це вербальна модель, що передбачає мету і, виходячи з цього,

оцінку діянь людини, держави, інших соціальних суб'єктів з точки зору загальносуспільних інтересів [7, с. 96].

Яскравим прикладом впливу ідеології та загальносуспільних цінностей на формування засад кримінального провадження є формулювання у теорії кримінального процесу та кримінальному процесуальному законодавстві мети кримінального процесуального доказування.

Не вступаючи до дискусії стосовно істини як мети доказування в кримінальному провадженні, зазначимо, що ідеологія здійснює свій вплив не лише на загальному рівні формування правової, у тому числі кримінальної процесуальної, ідеології в державі, а й на індивідуальному рівні (у структурі правосвідомості).

Висновки. Отже, з самого початку свого виникнення принципи кримінального процесуального права існують як модифіковані та пристосовані до правової сфери деякі загальносоціальні принципи, що перебувають у діалектичній єдності. Головними джерелами цих принципів є політика, економіка, мораль, ідеологія, соціальне життя, юридична практика.

Література:

1. Добровольская Т. Н. Принципы советского уголовного процесса / Т. Н. Добровольская. – М.: Юрид. лит., 1971.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / за заг. ред. В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. – К.: Юстініан, 2012. – 1224 с.
3. Мамка Г. О специфике действия общеправовых принципов в сфере уголовного производства / Г. Мамка // LEGEA SI VIATA. – 2015. – № 5/2. – С. 46–50.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Кер. вид. проекту П. М. Мовчан, В. В. Німчук, В. Й. Клічак. – К.: Видавництво «Дніпро», 2009. – 1332 с.
5. Філософський енциклопедичний словник : довідкове видання / [гол. ред. В. І. Шинкарук]. – К.: Абрис, 2002. – 742 с.
6. Кондаков Н. П. Логический словарь-справочник / Н. П. Кондаков. – М.: Изд-во «Наука», 1975. – 720 с.
7. Колодій А.М. Конституція і розвиток принципів права (методологічний аспект) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01, 12.00.02. – К., 1998. – 385 с.
8. Нерсесянц В. С. Философия права : [учебник] / В. С. Нерсесянц. – М.: Инфра-М, Норма, 1997. – 652 с.
9. Случевский Вл. Учебник русского уголовного процесса. Судостроительство–судопроизводство. – СПб, 1910. – 684 с.

10. Голунский С. А. О вероятности и достоверности в уголовном суде / С. А. Голунский // Проблемы уголовной политики. – Кн. 4. – М.: Юриздат, 1937. – С. 56–63.

Мамка Г. Н. Генезис и современное состояние доктрины принципов в общей теории права, теории уголовного процесса и юридической науке

Аннотация. Статья посвящена установлению генезиса и современного состояния доктрины принципов в общей теории права, теории уголовного процесса и юридической науке. Установлено, что с самого начала своего возникновения принципы уголовного процессуального права существуют как модифицированные и приспособленные к правовой сфере некоторые общесоциальные принципы, которые находятся в диалектическом единстве. Основными источниками этих принципов являются политика, экономика, мораль, идеология, социальная жизнь, юридическая практика.

Ключевые слова: принципы права, принципы уголовного производства, мораль, политика, экономика, идеология, юридическая практика в механизме формирования принципов уголовного производства.

Mamka G. Genesis and the current state of the doctrine of the principles in the general theory of the right, the theory of criminal procedure and jurisprudence

Summary. The article is devoted to establishment of genesis and the current state of the doctrine of the principles in the general theory of the right, the theory of criminal procedure and jurisprudence. It is established that from the very beginning of the emergence the principles of a penal procedural law exist as some all-social principles modified and adapted for the legal sphere which are in dialectic unity. The main sources of these principles are the policy, economy, morals, ideology, social life, legal practice.

Key words: principles of the right, principles of criminal proceedings, morals, policy, economy, ideology, legal practice in the mechanism of formation of the principles of criminal proceedings.